

Lidové noviny 16.1.1999, Příloha Orientace 22.

Přírodovědecký světový názor a víra – rozpor skutečný, či zdánlivý ?

Poté, co jsme se zbavili povinné oficiální ideologie tzv. dialektického materialismu, jsme svědky něčeho, co lze někdy považovat za zajímavé tříbení názorů, jindy spíše za více či méně zmatenou, ideologicky předpojatou diskusi o možnostech a omezeních „přírodovědeckého“ světového názoru, jeho vztahu k náboženství či k současným „postmoderním“ světonázorovým koncepcím. Předmětem diskuse je také to, jaká je vlastně role vědy v dnešním světě a její zodpovědnost za různé neduhy naší civilizace, popř. speciálně v naší společnosti těžce poznamenané dlouhými lety režimu, který se zaštiťoval „vědeckým světovým názorem“. Vlivní, humanitně orientovaní intelektuálové, z nichž k nejprominentnějším patří Václav Havel, často tvrdě kritizují „chladný a pyšný rozum“, jehož plodem je věda, za to, že způsobil odklon lidstva od „archetypální moudrosti“, instinktivního hlubokého porozumění našemu světu a ztrátu duchovní ukotvenosti dnešního člověka. Věda a vědci jsou činěni zodpovědnými i za dnešní ekologické problémy a jiné hrozby vyplývající ze stále dokonalejších a snadno zneužitelných technologií. Tito kritikové přírodovědeckého světového názoru říkají, že věda a technika nás zavedly do slepé uličky, že v zásadě vyčerpaly své možnosti a že v novém tisíciletí musíme hledat nějakou lepší alternativu. Takové alternativy někteří vidí v jakémsi „ekologickém náboženství“, jiní v návratu k více či méně fundamentalistickým formám klasických náboženství, nebo dokonce v příklonu k různým sektám. Možná nejrozšířenější je „postmoderní“ názor, že doba velkých ideových systémů je nenávratně pryč, že všechny, i vzájemně si odporující světonázory jsou si vlastně rovny, žádná „objektivní realita“ neexistuje a záleží jen na naší libovůli, resp. na šikovnosti a síle hlasu hlasatelů jednotlivých názorů, co si vybereme jako základ výkladu světa, morálky a duchovní orientace. Základním poznatkem, ke kterému jsme došli, je prý to, že náš svět má jakousi „kašovitou“ podstatu, kde se nelze chytit ničeho pevného, vše je v zásadě dovoleno a nic nemá nějaký „vyšší smysl“. Nemá např. smysl hodnotit, zda je pravdivější přírodovědecký nebo mytologický výklad přírodních dějů, protože každá pravda je jen subjektivní a to, která na čas převáží, je dáno hlavně tím, jak zajímavě umí její zastánci „vyprávět svůj příběh“. Tento stav hodnotí mnozí jako úlevné vysvobození z tyranie objektivní reality, náboženského dogmatismu či jiných světonázorových systémů, a jako stav žádoucí neomezené svobody lidského ducha, jiní v něm vidí spíše tragický dekadentní úpadek a rezignaci na nějakou vyšší ideu, bez níž se život lidské společnosti dlouhodobě neobejde.

Věřím, že toto „postmoderní“ blouznění a předpojatá a málo kvalifikovaná kritika vědy a racionalismu jsou zcela mylné, zavádějící a ve svých důsledcích mimořádně škodlivé. Jsem naopak hluboce přesvědčen, že právě výsledky moderní vědy nabízejí východisko z dnešní nepochybně reálně existující duchovní krize, a že je jen otázkou času, kdy to pochopíme.

Po dlouhá staletí bylo pevnou duchovní oporou člověka náboženství – v naší západní kultuře náboženství křesťanské, vyrůstající z judaismu. Tento světonázorový systém poskytoval člověku uspokojivé vysvětlení materiálního světa kolem něj, jeho vzniku, historie i očekávaného vyústění, ale poskytoval mu především pocit jeho vlastní důležitosti v tomto světě, ukazoval smysl jeho života a byl morální oporou jeho jednání. Středověká věda nebyla s náboženstvím v žádném rozporu. Situace se začala měnit s nástupem moderní vědy. Ta přišla s konceptem univerzálně platných přírodních zákonů, které veškeré dění v přírodě řídí jednoznačně předvídatelným způsobem. Spektakulárním výsledkem byla nejprve zásadní změna názoru na uspořádání vesmíru – opuštění geocentrického modelu. To znamenalo první konflikt s náboženstvím, resp. církví, jejíž představitelé se domnívali, že geocentrický názor je zásadním pilířem náboženského výkladu světa. Ještě tvrdší konflikt přinesla Darwinova teorie biologické evoluce založená na přírodním výběru, která se zdála být v příkrém rozporu s dalším domnělým pilířem náboženského světonázoru – božským stvořením všeho živého a zvláště člověka. Zcela nepřijatelným se jevilo zvláště to, že by se člověk jaksi samovolně „vyvinul z opice“. Obrovský pokrok vědy během 19. století nutně musel u většiny vzdělanců (alespoň těch přírodovědecky orientovaných) vyvolat dojem, že Vesmír je sice nesmírně složitý, ale přece jen v zásadě věčný „stroj“, který se sám řídí dobře definovanými zákony a není v něm místo ani potřeba pro něco „vyššího“ – Boha, který jej stvořil a může do jeho chodu případně zasahovat. Právě tak život a konečně i člověk včetně jeho psychických projevů je produktem složitého samovolného vývoje komplikovaných chemických struktur, založeného na souhře náhod a sobeckého boje o přežití toho nejpřízpusobivějšího. Věda vytvářela impozantní, vnitřně koherentní a čím dál tím více propracovanější obraz světa a výsledky vědeckého poznání přinášely čím dál tím impozantnější plody technické. Zdálo se jen otázkou času, kdy budou beze zbytku objasněny všechny přírodní jevy a kdy jejich poznání bude využito pro blaho lidstva. Mnohým se zdálo, že z takového „scientistického“ obrazu světa mizí nejen nyní již nepotřebná idea Boha, ale že také pojmy jako svědomí, morálka, city, krásno, altruismus, štěstí či smysl individuálního lidského života se vlastně redukuje na jakési rafinované a více či méně relativní biologické projevy boje našeho druhu o přežití.

Taková situace v podstatě existuje dodnes. Zastánci onoho univerzálního přírodovědeckého světového názoru jsou obviňováni z toho, že zásadním způsobem přispěli k morálnímu a duchovnímu úpadku lidstva, ke zhoubné materializaci života společnosti, ztrátě pocitu smyslu života a dění ve světě vůbec. Tyto výtky zní o to silněji, že „vědecký světový názor“, resp. alespoň některé jeho zdůrazněné části, byly filozofickým základem zhoubných totalitních režimů. Není divu, že leckterému svobodomyšlnému a mravně založenému člověku se bytostně přičí idea, že je jen jakýmsi strojem naprogramovaným přírodními zákony, které řídí pohyb a vzájemné interakce biologických molekul, že pojmy jako dobro a zlo, krása či smysl života jsou jen relativní konvence a nemají žádný „absolutní“ význam. Spousta lidí má prostě neodbytnou vnitřní potřebu jakési religiozity, která jim přináší něco podstatného. Vzniká však závažný rozpor – mnohým se zdá, že náboženství, a to zvláště v „lidovém“ podání zavedených církví, zůstává v některých zásadních bodech v příkrém rozporu s vědou: byl svět stvořen v šesti dnech tak, jak je to popsáno v Bibli, nebo se samovolně po miliardy let vyvíjí tak, jak o tom svědčí obrovské množství vědeckých poznatků? Vznikl člověk biologickým (darwinovským) vývojem z opičích předků, nebo byl „přímo“ stvořen Bohem? Je lidská duše pouze projevem nepředstavitelně složitých materiálních dějů v mozku, nebo je to nějaký zvláštní, nemateriální a nesmrtelný princip pouze dočasně usídlený v pomíjivém těle? Je principiálně možno vytvořit čistě technickými prostředky umělou inteligenci projevující věrně veškeré atributy lidské duše? Řídí se běh světa vždy a pouze jednou danými (a poznatelnými) přírodními zákony, nebo do něj občas záměrně zasahuje jeho Tvůrce a působí tak sice vzácné, ale doložitelné větší či menší „zázraky“? Byl skutečně Ježíš bohočlověkem s některými „nebiologickými“ atributy? Lze v konečné fázi našeho světa očekávat fyzické vzkříšení mrtvých?

Z tohoto rozporu se zdají být dvě cesty. První z nich vychází z toho, že věda a náboženství se zabývají dvěma mimoběžnými oblastmi a že rozpory jsou tedy jen zdánlivé: věda a náboženství jsou pro člověka nejen dobře slučitelné, ale dokonce komplementární; věda se nemá (a ani nemůže) snažit cokoli říkat o otázkách, jako je smysl života, existence Boha či posmrtný život, náboženství si naopak nemá činit nárok na výklad materiálních dějů. Se zázračnými událostmi se pak vyrovnáme pragmaticky tak, že je budeme považovat za vzácné výjimky (singularity) z jinak všeobecně platných přírodních zákonů, která věda nechce a nemůže zkoumat. Tento postoj (věda pro všední den, náboženství na neděli do kostela) mi však připadá neudržitelný – pro alespoň trochu důsledně přemýšlejícího člověka přece neodstraňuje ony vyjmenované sporné otázky! Každý věřící si nezbytně musí položit otázku, co je pro něj vlastně minimálním souborem náboženských axiomů, od nichž nemůže

za žádnou cenu ustoupit. Je mezi nimi něco, co je v zásadním rozporu s přírodovědeckým názorem (možnost zázraků, neevoluční stvoření)? Aby bylo náboženství znova tolik potřebnou pevnou oporou člověku jako individua a lidské společnosti jako celku, nemohou v samých základech dost dobře zůstat tak vážné rozpory s rozumem a vědou.

Druhým, „fundamentalistickým“ východiskem z rozporu mezi vědou a náboženstvím je ovšem odmítnutí jednoho či druhého jako zásadně nesprávného – „scientisté“ tak odmítnou náboženství v jakékoli formě jako pověrečný nesmysl, náboženští fundamentalisté pak zavrhnou velké oblasti vědy (evoluční biologie, paleontologie, kosmologie) jako bludné a falešné.

Jsem však přesvědčen (nikterak originálně!), že existuje ještě jedno východisko. Zdá se, jako bychom byli tak trochu slepí k výsledkům vědy a zvláště fyziky a kosmologie tohoto století, které zřejmě opět slibují nastolit stav harmonie mezi vědou a „rozumnou“ teologií a tak obnovit silný a věrohodný filozofický názor na svět.

Dnešní všeobecně přijímaný kosmologický názor je, že náš svět vznikl (= byl stvořen) Velkým třeskem před zhruba 15 miliardami let. Pozoruhodné přitom je, že přírodní zákony, jimiž se od počátku řídí, jsou zřejmě takové, že nejen umožňují, ale přímo zákonitě vedou ke vzniku oněch bizarně složitých soustav, kterým říkáme živé organismy. Na určité úrovni složitosti se pak objevuje i to, čemu říkáme vědomí, myšlení a psychika. Spousta indicií svědčí pro to, že toto vše se uskutečňuje výhradně prostřednictvím vývoje založeného na přírodním výběru. Zdá se tedy, jako by onen tajemný Tvůrce toho všeho „schválně“ pečlivě nastavil v počátku všechny parametry tak, aby to nakonec evoluční cestou vedlo ke vzniku inteligentního života schopného mimo jiné přemýšlet o smyslu světa a podobných transcendentálních záležitostech a vyvozovat z toho důsledky. Nelze se zbavit dojmu, že jsme v tomto vývoji někde v polovině opravdu pozoruhodné cesty, a že vznik něčeho, co je schopno přemýšlet o tom, co je dobro a zlo, systematicky poznávat podstatu Vesmíru či skládat symfonie, je jen začátkem čehosi dalšího - že to všechno směřuje k nějakému lákavému cíli, k jehož dosažení bylo nutné právě ono nastavení parametrů a zákonů na počátku. Myslím, že je asi dosti bláhové pokoušet se nějak blíže definovat ten cíl, ke kterému se prostřednictvím zdánlivě podivných mechanismů směřuje (ačkoli různé církve a sekty se domnívají, že v tom mají neobyčejně jasno a že o tom vědí pozoruhodné detaily). S trochou ostychu bych jen řekl, že tento cíl asi souvisí s čím dál tím větším přibližováním člověka k onomu Tvůrci a že k dosažení tohoto cíle je zásadně důležité právě co nejhlubší poznání našeho světa. Je velmi pravděpodobné, že v tomto procesu poznávání jsme teprve někde na samém počátku a že spousta dosud zcela netušených fundamentálních objevů nás teprve čeká.

Odvážil bych se předvídat, že jakýmsi vedlejším produktem tohoto úsilí opravdu budou i stále lepší materiální podmínky života lidstva (uvědomuji si ovšem, že tento názor zní neodpustitelně naivně-optimisticko-osvícensky, ale mám dojem, že nezaujatý pohled na dosavadní vývoj lidstva hovoří v tomto směru zcela jasně).

Takový obraz světa není v žádném rozporu s čistě přírodovědeckými představami ba právě naopak: všechno, včetně psychických projevů má zde čistě hmotný základ, ze kterého však přesto vyrůstá něco, co má duchovní povahu. Svět má opět svůj počátek a tušený konečný smysl; nemusíme se nijak stydět za své intuitivní pocity obdivu k jeho uspořádání a vnitřnímu smyslu a za přesvědčení, že každý individuální lidský život má v tomto grandiózním systému hluboký smysl.

Řekl bych, že tento obraz světa je velmi dobře slučitelný i se všemi „klasickými“ světovými náboženstvími, pokud tato přestanou klást přehnaný důraz na některé, ostatně nepodstatné, „nadpřirozené“ detaily svých věrouk, v nichž se vzájemně nesmiřitelně liší.

Jak je všeobecně známo, fyzikální děje odehrávající se v nejranějších fázích vývoje Vesmíru po Velkém třesku byly intenzivně studovány nejpřednějšími teoretickými fyziky dneška (např. S. Hawking, S. Weinberg); teoretické předpovědi vyplývající z jejich modelů jsou v dobré shodě s pozorováními astrofyziků. Méně je známo, že fyzikové podobně rozpracovávají i děje, ke kterým by mělo dojít poté, co skončí fáze expanze Vesmíru a nastane jeho zpětné smršťování a konečný kolaps („Big Crunch“). Asi nejnámějším z těchto teoretiků „posledních okamžiků Vesmíru“ je americký fyzik Frank Tipler, který formuloval svoji „teorii bodu Omega“ (přejal zde ovšem název, který používal dříve proslulý teolog a paleontolog Pierre Teilhard de Chardine). Předpovědi plynoucí z této teorie znějí dosti neuvěřitelně, mají pozoruhodně blízko k některým náboženským vizím o konci světa a jsou předmětem seriózních diskusí nejpřednějších teologů. Bude určitě velmi zajímavé sledovat, jaký vliv bude mít tato „teologická fyzika“ na filozofické myšlení 21. století a dojde-li skutečně k blahodárnému návratu dominantního filozofického názoru na svět založeného na bezrozporném skloubení přírodovědeckých a náboženských principů.

Dr. Václav Hořejší
Ústav molekulární genetiky AV ČR